

ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ РОЗВИТКУ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ

У сучасних умовах (коли відбуваються серйозні соціальні, політичні, економічні та інші катаклізми) життя висуває високі вимоги до кожної людини будь-якого віку, статусу та професії. Вперше за багато років існування вітчизняної педагогіки у теорії та практиці освіти постало питання про формування людини не тільки як особистості, але й як індивідуальності.

Сучасні дослідники звертаються до ідей про людину як індивіда, індивідуальності та особистості (що були висловлені в різні часи вітчизняними та закордонними вченими), котрі виявились актуальними під впливом нового кута зору на виховання, освіту та розвиток.

Термін “індивідуальність” – латинсько-грецького походження (латинське *individuum* – окремий, особливий є перекладом з давньогрецької мови терміна *atomos* – неподільний). Індивідуальність – феномен, вивчення якого має найглибші традиції в історії філософії.

Проблема індивідуальності людини вже в ученнях стоїків і епікурейців пов’язується з ідеєю окремоті індивіда, з його самістю й самоцінністю, а в мислителів епохи Відродження й Нового часу – з індивідуальною самосвідомістю, волею, автономією людини. Питання індивідуальності порушувалися в працях Спінози, Лейбніца, Канта, Гегеля, Фейербаха. Не зважаючи на таку багатовікову історію, індивідуальність – значно менше досліджена галузь пізнання, і тут визначилися різні точки зору, що говорить про зростаючий інтерес до цієї проблеми. В умовах сучасного суспільства проблема розвитку індивідуальності стає **актуальною** в різних галузях знань, до неї частіше звертаються не тільки філософи, педагоги, психологи, а й діячі інших наук.

Це особлива форма буття окремої людини, у межах якої вона живе й діє як автономна, унікальна й неповторна біосоціальна система, зберігаючи цілісність і тотожність сама собі, в умовах безперервних внутрішніх і зовнішніх змін (Б.Ф.Ломов, В.С.Мерлін, І.І.Резвицький, В.М.Русалов). Це форма вираження цілісної, інтеграційної системи, що в той же час унікальна, одинична й має індивідуальність форми.

У філософському знанні не склалося єдине розуміння індивідуальності й існує досить багато трактувань поняття індивідуальність (В.П.Тугарінов, Т.М.Гак, І.С.Кон, Лоуренс, Зеленов, І.І.Резвицький). Індивідуальність – це й неповторна своєрідність особистості, і сукупність якостей, що відрізняють даного індивіда від інших. У найзагальнішому плані індивідуальність характеризується одиничністю в її якісних відмінностях, що протиставляється типовому як загальному.

До числа найбільш важливих ознак людської індивідуальності вчені-філософи відносять цілісність, відособленість, відмежованість людини від інших людей, суспільства, неповторність, унікальність, наявність внутрішньої автономії, волі, наявність власного “Я”, активно-творчий характер діяльності.

Психологічні дослідження сутності індивідуальності представлені у працях Б.Г.Ананьєва, В.С. Мерліна, Л.І. Божович, С.Л. Рубінштейна, В.В. Русалова, Д.І. Фельдштейна й ін.

С.Л. Рубінштейн описував індивідуальність таким чином: “Людина є індивідуальність у силу наявності в неї особливих, одиничних, неповторних властивостей; людина є особистість у силу того, що вона свідомо визначає своє відношення до навколишнього” [7: 312]. У цьому співвідношенні особистості й індивідуальності С.Л. Рубінштейн додав риси індивідуальності не особистості як такій, а людині, що включає не

тільки особистісну характеристику, а й ті особливості, які відрізняють одну людини від подібних їй за особливостями організму.

Надалі у філософії й психології саме з терміном “індивідуальність” стали пов’язувати розвиненість, цілісність як якості особистості. Український учений, академік І.Д. Бех пише: “У змісті феномена індивідуальність фіксується насамперед факт неповторності, автономності, суверенності індивіда, усвідомлення себе самостійним. Психологічною основою унікальності індивіда є те, що він суб’єкт психічної діяльності. Уявлення ж про індивіда як суб’єкта психічної діяльності неодмінно передбачає якість індивідуальності, індивідуального способу життя, регуляції й організації психічної діяльності” [2: 7].

Е.В. Ільєнков також підкреслював, що “справжня індивідуальність – особистість – тому й виявляється не в манірності, а в умінні робити те, що вміють всі інші, але краще за всіх, задаючи всім новий еталон роботи. Вона народжується завжди на передньому плані розвитку загальної культури...” [4: 156].

Б.Г. Ананьєв розробив цілісний підхід до людської індивідуальності. Структура індивідуальності, за Б.Г. Ананьєвим, виглядає багаторівневою.

Початком ієрархічного ряду є первинні властивості індивіда, що включають певні властивості організму. На порядок вище – вторинні властивості індивіда: темперамент, органічні потреби, задатки.

Сукупність “індивідуальних” властивостей становить природну основу індивідуальності. На наступному рівні людина розглядається як особистість. Індивідуальність нерозривно пов’язана з особистістю: особистісні, соціальні якості людини становлять сутнісну сторону індивідуальності. Саме через особистісні властивості індивідуальність уплетена в суспільні відносини. Складниками особистісної підсистеми виступає статус особистості в суспільстві, соціальні ролі особистості залежно від цілей і цінностей особистості, відносини особистості та її світогляд, характер і схильності. Нарешті, людина в роботах Б.Г. Ананьєва представлена й як суб’єкт діяльності. Людина не народжується індивідуальністю, а стає нею в процесі діяльності, за допомогою якої вона засвоює свою природну й соціальну сутність, виділяється з навколишнього середовища (тваринного й соціального світів), пізнає себе в якості самостійної й неповторної істоти. Структура суб’єктної підсистеми складається з певних властивостей індивіда й властивостей особистості залежно від призначення діяльності. Основою індивідуальності є гармонія властивостей індивіда, особистостей і суб’єкта діяльності [1: 209–211].

Подібних поглядів на індивідуальність дотримувався В.С. Мерлін, що розробив концепцію “інтегральної індивідуальності”. Він розумів інтегральну індивідуальність як синтез підсистем дійсності, починаючи від біохімічних і кінчаючи суспільно-історичними [6: 50]. В.С. Мерлін виділяє в індивідуальності кілька підсистем (властивості організму, психічні й соціальні властивості). У своїх дослідженнях учений показує реальне існування між різнорівневими характеристиками індивідуальності не тільки однозначних, а й багатозначних зв’язків. Існування цих зв’язків означає їхню відносну самостійність, замкнутість і незведеність один з одним. Обов’язкова умова автономності підсистем – наявність проміжних змінних між порівнюваними явищами дійсності, що виконують сполучну, гармонізуючу або системоутворюючу функцію. На думку В.С. Мерліна, в інтегральній індивідуальності таку системоутворюючу функцію виконує індивідуальний стиль діяльності. Змінюючи характер зв’язків між різнорівневими властивостями інтегральної індивідуальності, індивідуальний стиль створює тим самим нову систему цих властивостей.

Серед індивідуальних особливостей, що визначають поділ людей за професійним принципом, В.В. Печенков виділяє зовнішні й внутрішні. До зовнішніх він відносить відмінності за статтю й віком, за фізичною силою, іншими словами, конституціональні відмінності. До внутрішніх відмінностей відносяться інтелектуальні й емоційні особливості, моральні установки, риси характеру, темперамент і т.п. Для різних галузей

діяльності різні види особливостей мають неоднакову значущість, але, крім того, поділ за професіями не завжди подібний простому розкладенню процесу виробництва на операції, як на конвеєрі. Насамперед, поділ праці є наслідком того, що історично сформовані галузі освоєння природи вимагають застосування різних і найчастіше суперечливих способів освоєння, а також принципово різних типів мислення, сприйняття, поведінки, які не можуть бути поєднані в одній людині.

В основу визначення індивідуальності різними дослідниками покладалося різне підґрунтя. Так, Б.Г.Ананьєв уважав індивідуальність вищим рівнем розвитку особистості, В.С. Мерлін – інтегративною здатністю особистості, С.Л. Рубінштейн визначав її через вибірковість внутрішнього стосовно зовнішнього, як здатність першого перетворювати в різних видах друге. Словники з психології трактують індивідуальність людини з позиції її соціально значущих відмінностей від інших людей, як своєрідність психіки й особистості індивіда. Однак, виділення цих особливостей, що в сукупності утворюють індивідуальність, утруднює практичне вирішення питання, що стосується змістовного боку проблеми: чим індивідуальність даної людини відрізняється від індивідуальності іншої? Ураховуючи думку Ю.А. Косолапова [4: 123], можна припустити наступне: якщо індивідуальність є особливе особистості, то її діяльність теж повинна бути особливою. Отже, зміст індивідуальності виявляється насамперед у факті власного вибору життєвої альтернативи, у впливі особистості на навколишній світ і себе, у ступені самовираження. Взаємозв'язок цих компонентів індивідуальності характеризує соціальну зрілість людини, виявляється в її вчинках.

У дослідженні Л.Я. Дорфмана [5: 93], присвяченому проблемі взаємин індивідуальності й суспільства, виділяються два модуси буття індивідуальності. По-перше, індивідуальність включена в соціальну систему й тому відтворює в собі так чи інакше властивості, ознаки, риси, властиві саме соціальній системі (або її окремим фрагментам). По-друге, індивідуальність є самостійною системою, із властивими саме їй іманентними законами, що не зводяться до законів соціуму. Двоїстий характер якісної визначеності індивідуальності зумовлює двоїстий характер її взаємодій із суспільством. Як частина соціальної системи індивідуальність прилучається до соціуму за логікою існування самого соціуму. Як самостійна система індивідуальність прилучається й перетворює соціум відповідно до іманентних законів її існування. Інакше кажучи, індивідуальні властивості людини зумовлені суспільними відносинами не прямо, а опосередковано через її внутрішній світ. Опосередкований характер зв'язку індивідуальності із зовнішнім світом приводить до того, що в умовах одного й того ж соціального середовища може мати місце різноманіття індивідуальностей, що відрізняються ступенем, рівнем розвитку.

Особливе місце в психології займає питання про типи або типологію індивідуальностей. Ще в 1920 році А.Ф. Лазурським була запропонована генетична “класифікація особистостей”, що містить чіткі принципи поділу індивідуальних типів і груп людей, а також критерії, оцінки рівнів їхнього особистісного розвитку. Першим критерієм є загальна кількість і ступінь розмаїтості його психічних виявів, тобто перехід від “невиразності” основних питань до їхньої широти й диференційованості. Другий критерій – інтенсивність цих виявів, ступінь розвитку відповідних здатностей. Третій – ступінь їхньої усвідомленості, тенденції до свідомого визначення свого ставлення до навколишнього світу й орієнтації в ньому. Четвертий, підсумковий критерій становить координату всіх (або більшості) окремих психічних якостей, що утворюють індивідуальність людини, їхню концентрацію в напрямку певного, але широкого й різнобічного виду діяльності.

На розмаїтість виявів індивідуальності людиною в різних ситуаціях і розмаїтість індивідуальних виявів різними індивідами в одній і тій же ситуації звертають увагу багато сучасних дослідників. Так, В.В. Петухов, розуміючи під індивідуальністю людини сукупність психічних особливостей, що, будучи взятими як ціле, відрізняє її від іншої,

відзначає, що виділення закономірностей поєднання індивідуальних рис конкретних людей має в теоретичній психології різні стратегії й результати. З одного боку, індивідуальністю людини можна вважати саме сукупність, набір його психічних властивостей і якостей як окремих елементів, що становлять у сумі певний клас. Результатом класифікації індивідуальностей буде збирання різних наборів індивідуальних рис, об'єднаних за законами статистики й спостережуваних в емпірії з тією чи іншою частотою. З іншого боку, індивідуальність визначається як тип – цілісна структура, усередині якої кожна конкретна властивість й якість людини одержує закономірне пояснення. У результаті побудови типології виділяються якісно своєрідні типи індивідуальностей, співвіднесені між собою й принципово відмінні один від одного.

На основі взаємодії властивостей індивіда, особистості, суб'єкта створюється внутрішній контур регулювання діяльності й поведінки людини, виникає індивідуальність як внутрішньо замкнута система. Завдяки замкнутості індивідуальність є автономною саморегулюючою системою, функціонування якої визначається безпосередньо внутрішніми критеріями. Утворення індивідуальності забезпечує відносну незалежність поведінки людини від впливів середовища, робить її самостійною сутністю, що містить у собі основні принципи своєї життєдіяльності.

Стосовно до людської індивідуальності, загальну функцію регулювання виконує наше внутрішнє “Я”, що виступає програмуючим і керівним центром індивідуальної діяльності людини. Підтримуючи індивідуальну цілісність людини, її тотожність самій собі, “Я” зумовлює активний характер діяльності людини, її загальний морально-психічний стан, психологічну надійність людини. “Я” виступає і як фактор, що організує психологічний захист людини, підтримуючи нормальне функціонування її психіки в різних конфліктних ситуаціях.

Для педагогіки індивідуальність становить інтерес як об'єкт виховання, об'єкт застосування засобів і методів цілеспрямованого впливу на людину. Проблема індивідуальності є суттєвою для педагогіки у вирішенні її власних завдань, у розробці теорії й методики виховного впливу. Проблема індивідуальності в педагогіці ще далека від свого повного вирішення. Мабуть, саме цим частково можна й пояснити те, що в педагогіці поняття “індивідуальність” дотепер не має наукового статусу. Аналіз навчальних посібників і підручників з педагогіки переконливо свідчить про те, що індивідуальність ще не стала предметом спеціальної уваги, хоча має свою історію розвитку. Проблема індивідуальності порушувалась у працях Йоганна-Генріха Пестолоцці, Яна-Амоса Коменського, виходить вона на перший план і у В.А. Сухомлинського. Людська індивідуальність – це неповторний світ думок, почуттів, волі, характеру переживань. Вона розкривається й одержує свій розвиток через діяльність, від неї залежить повнота духовного життя людини, його щастя. Вивчати дитину, пізнавати її індивідуальні особливості, проникати в духовний світ – значить бачити взаємодію дитини зі світом, з речами, явищами, з людьми, із силами природи [8: 527].

Але у вихованні індивідуальність реалізується тільки за допомогою вихователя. Тому важливою стає проблема особистості педагога. У такий спосіб складається педагогічна антропологія Сухомлинського. У центрі проблема виховання індивідуальної сутності дитини, самотворчості вихованця, здатності до самоосвіти, самовиховання, тобто реальний розвиток індивідуальності людини за активного впливу педагога, в умовах виховуючого гуманістичного середовища. Основа його педагогічної антропології – виховання індивідуальності, що повністю реалізує свої задатки. Нині ідеї В.А.Сухомлинського знаходять втілення в особистісно орієнтованому підході, у розробках гуманістичних моделей освіти.

В останні роки у зв'язку з новою парадигмою гуманізації освіти до індивідуальності звернулося багато вчених, по праву думаючи, що саме це поняття відповідає змісту гуманізації, всій спрямованості життя нашого суспільства, а отже,

з'ясування сутності індивідуальності буде сприяти практичному втіленню нового підходу до освіти.

Гуманістична спрямованість визначається, на думку А.А. Бодалева, гуманістичним ядром особистості, під яким розуміється сукупність стійких психічних властивостей особистості, що інтегрують систему її поглядів на інших людей і на себе саму, емоційне відношення до інших людей і до себе й характерну для неї поведінку [3: 242].

З'явилися нові галузі наукових знань, пов'язані з вивченням людини не тільки як представника суспільства, а й як індивідуальності, – акмеологія, соціоніка, андрагогіка, аксіологія й ін. Аксіологія розглядає індивідуальність людини як вищу цінність. Акмеологія вивчає закономірності розвитку дорослої людини в процесі навчання, професійної діяльності тощо. (А.А. Бодалев, Н.Ф. Вишнякова, Ю.А. Гагін, Н.В. Кузьміна й ін.). В акмеології індивідуальність визначається як “вершина розвитку людини і як індивіда, і як особистості, і як суб'єкта діяльності” [3: 55]. “Акмеологічне розуміння індивідуальності можливе на основі розгляду її здійсненності як єдності процесів становлення й реалізації узагальненого потенціалу людини” [3: 56]. Індивідуальності людини властива здатність інтегральності, по-перше, у силу того, що вона є похідною індивіда, по-друге, тому, що вона становить систему властивостей та якостей, які перебувають на різних ієрархічних рівнях.

У педагогічній валеології в процесі розгляду сутності здоров'я людини, способів і шляхів його збереження в різних умовах (навчальний процес, професійна діяльність й ін.) учені виходять із того, що кожна людина – це індивідуальність. Цінним тут є положення про те, що людина повинна піклуватися про збереження психічного здоров'я, яке забезпечує розвиток індивідуальності. Нездорова психіка (особливо емоційна сфера) веде до деградації індивідуальності.

Початок педагогічному аспекту дослідження проблеми індивідуальності і її формування у молоді покладено в концепції педагогіки індивідуальності, розробленій О.С. Гребенюком. Автор виходить із розуміння сутності індивідуальності як людського в людині, як сутнісних сил людини, як її внутрішнього психічного світу, як сукупності семи сфер – інтелектуальної, мотиваційної, емоційної, вольової, предметно-практичної, екзистенційної й сфери саморегуляції. Індивідуальність учня повинна становити вищу цінність в освіті, а формування індивідуальності – одну з цілей навчання й виховання. Позицію вченого в розгляді сутності індивідуальності та її формування становить таке положення, що людина виступає і як об'єкт соціалізації (Дж. Балантайн, Э.Мак-Нейл, Дж. і Е. Перрі, Т. Парсонс й ін.), і як її суб'єкт (Д. Гойлен, Дж. Мід, УІ. Томас, А.В. Петровський й ін.).

Становлення індивідуальності не може відбуватися поза соціальними впливами – завдяки їм психіка людини функціонує, й залежно від впливів відбувається розвиток тих або інших властивостей і якостей психіки. З іншого боку, поява психічних новотворів набуває соціального забарвлення, оскільки діяльність, спілкування, поведінка людини визначаються соціальними умовами життя. Психічні процеси й стани – це не абстрактні явища, вони здійснюються в соціальних ситуаціях, під впливом соціальних впливів, що виходять безпосередньо від навколишніх або побічно, через індивідуальний світогляд. Тому в кожній сфері індивідуальності можна бачити й власне психічний зміст, і соціальний його аспект, його кількісне та якісне вираження функціонування психіки людини [4: 47].

Підбиваючи підсумок розгляду питання про сутність індивідуальності, необхідно зробити **висновок**, що вона стала предметом вивчення не тільки філософії, психології, педагогіки, соціології, фізіології, але й нових наукових галузей знання про людину (валеологія, аксіологія, акмеологія, андрагогіка й ін.). Завдяки цьому розширилися можливості для вивчення сутності індивідуальності людини, зміст поняття “індивідуальність” збагатилося додатковими уявленнями про ознаки, особливості, рівні тощо. Численні трактування індивідуальності відрізняються розмаїтістю як за суттю

явища, так і за словесним вираженням, формою. У той же час у науковій сфері явно позначилася тенденція до розуміння індивідуальності як самостійного феномена, що характеризує психічний світ людини, який перебуває в діалектичній єдності з його особистісною характеристикою, розвиток якого зумовлений і природними властивостями людського організму, і соціалізацією. Індивідуальність людини виявляється в його діяльності, спілкуванні, поведінці. У цьому її спільність. Як система індивідуальність в умовах соціалізації постійно змінюється, її динамічний характер виявляється у своєрідності діяльності, спілкування, поведінки кожної конкретної людини. У цьому її особливість.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ананьев Б.Г. Психология и проблемы человекознания. – М., 1996. – 340 с.
2. Бех І.Д. Виховання підростаючої особистості на засадах нової методології // Педагогіка і психологія. – К., Педагогічна думка, 1999. – № 3. – С. 5 – 14.
3. Бодалев А.А. Психология о личности. – М., Мос. универ., 1988. – 188 с.
4. Гребенюк О.С. Педагогика индивидуальности. – Калининград, 1995. – 545 с.
5. Дорфман Л.Я. Интегральная индивидуальность и управление ее развитием: Дис. ... доктор. псих. наук: 19.00.07. – Пермь, 1994. – 360 с.
6. Мерлин В.С. Психология индивидуальности. Избранные психологические труды. М., Воронеж, 1996. – 446 с.
7. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М., Прогресс, 1973.
8. Сухомлинский В.А. Методика воспитания коллектива // Избранные произведения в 5 т. – Киев, 1979. – Т.1. – С. 425–668.